

հանդիպող ուրարտական ու անդրկովկասյան տիպի գոտիներ, հայտնաբերվում են Հյուսիսային Օսեթիայի Տլի գյուղում, որը տեղավորված է անմիջապես Կազբեկի լանջերին: Բերված օրինակները ակնհայտորեն ցույց են տալիս միջցեղային փոխանակության տարածումը տասնյակ, հարյուրավոր ու հազարավոր կիլոմետրերի վրա: Կոխիդայից՝ ժամանակակից Բղիբյան Աբխազիայի շրջաններից, Հայաստան էին հասնում տեղական արտադրության մարտական կացիներ, որոնք Կուրի հովտով պատմական Սամցխե (Ախալցխա) և Զավախքով (Ախալքալաք), Շիրակի (Լենինական) դաշտով անցնում էին Վանանդ (Մերս գյուղը Կարսի մոտ), Ճորոխի հովիտը և հասնում Տրապիզոնից արևմուտք ընկած Օրդու քաղաքի սահմանները՝ Պոնտական ծովափը: Սրանք հասնում էին նաև Արարատյան դաշտավայր (Փարաքար գյուղ) և այստեղից Կապուտան լճի ափերը: Նշված բոլոր վայրերը կապված են բնական տրանզիտային ուղիների հետ, որոնք Շիրակի դաշտը կապում էին Կուրի, Վանանդի, Ճորոխի, Արաքսի հովիտների հետ: Այսպիսով, միջցեղային փոխանակության ու առևտրի մեջ, որն ընդգրկում էր հյուսիս-արևելյան Աֆրիկայի, Առաջավոր ու Փոքր Ասիայի, Կովկասի և հարավ-ուստաստանյան շրջանների ընդարձակ տարածություններ, Հայկական լեռնաշխարհը աչքի ընկնող դեր էր խաղում:

Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ օտար երկրներից մեզ հասած իրերն ու առարկաները միջցեղային աշխույժ փոխանակության պատահական ու չնչին վկաներ են միայն: Փոխանակության մեջ հատկապես մեծ էր անասունների, անասնապահական մթերքների և բրոնզի, երկաթի, արծաթի ու ոսկու տեսակարար կշիռը:

Առևտրի զարգացման շնորհիվ ուշերոնդեդարյան Հայաստան էին ներմուծվել, հավանաբար, Արևելքի ընդհանուր չափն ու կշիռը՝ տաղանտը, միանն, սիկլը: Հետաքրքրական է, որ Վանի ժողովրդական դպրոցի միջնադարյան ծաղկողները XIV դարի ձեռագիր մատյաններում թողել են մանրանկարներ, ուր պատկերված են դրամական համարժեքների նախնական ձևերը՝ ձուլյ ոսկու ու արծաթի մեծ կտորներ և մետաղե օղակների շարաններ: Պետք է ենթադրել, որ այս նկարներում պահպանվել են նախաուրարտական և ուրարտական ավանդույթները, քանի որ միջնադարում գաղափար անգամ չունեին դրամական նման համարժեքների գոյության մասին:

2. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ: ԱՆՑՈՒՄ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ

Տեախին ստրկություն: Երկրագործության, անասնապահության արտադրանքի աճը, հարստությունների կուտակումն առանձին անձանց, ընտանիքների ու տոհմերի ձեռքում, ապրանքափոխանակության զարգացումը, հրամայողաբար պահանջում էին աշխատող լրացուցիչ ձեռքեր⁴²: Միջցեղային երկարամյա կոիվները աշխատող ուժի մշտական աղբյուրներ էին: Ստրկացված «օտարածին» ռազմագերիները սկսում էին օգտագործվել տնտեսական տար-

⁴² Տե՛ս Զ. Էնգելս, Ընտանիքի, ֆասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1948, էջ 210—213:

բեր աշխատանքներում, սրանց «ընդոծին» սերունդները շարունակում էին ստրուկ մնալ: Ստրուկներ էին ձեռք բերվում, ըստ երևույթին, նաև ոսկու և արծաթի միջոցով («արծաթագին»)՝ մեծ մասամբ Միջերկրականի ափերին տիրող փյունիկյան ստրկավաճառներից, որոնք փոխանակում էին իրենց ապրանքը «մարդկային հոգիների» հետ: Ինչպես ցույց են տալիս դամբարանային պեղումները, «օտարածին» ստրուկները իրենց մարդաբանական կերպարով տարբերվում էին տեղական բնակչությանից⁴³:

Կամոյի շրջանի Ներքին Ադհաման գյուղի «Իշխանական» հարուստ դամբարանում սալի ու եղների հետ միասին թաղված էին սալապանն ու «ուղեկցող» ստրուկների մի մեծ խումբ: Այդպիսի օրինակների տասնապատկվող ու հարյուրապատկվող թիվը ցույց է տալիս, որ ուշբրոնզեդարյան Հայաստանում ձևավորվել էր տնային ստրկությունը, որպես առանձին տնտեսական ինստիտուտ:

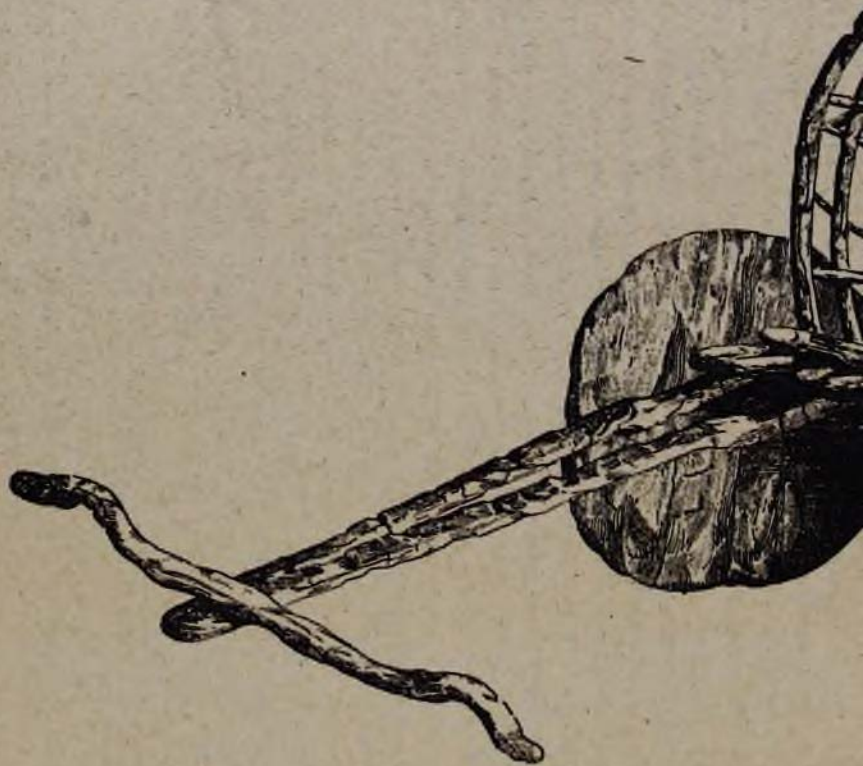
Տոհմ, ցեղ և ցեղային միություններ: Այսուհանդերձ, II հազարամյակի վերջերի Հայաստանը ստրկատիրական երկիր չէր, այնտեղ դեռևս հարատևում էր տոհմացեղային նախնադարյան կարգերի գոյությունը: Հայկական լեռնաշխարհով մեկ սփռված ընդարձակ բնակավայրերը, հսկա կիկլոպյան կառույցներն ու նրանց կից դամբարանադաշտերը, երբեմնի գոյություն ունեցող տոհմացեղային հասարակության կյանքի լավագույն վկաներն են: Զէ որ տոհմական յուրաքանչյուր համայնքի համար պարտադիր էր ոչ միայն լեզվի, տնտեսության ու կրոնա-գաղափարական պատկերացումների միասնությունը, այլև ընդհանուր բնակատեղին, դամբարանադաշտը, թաղման ծեսն ու արարողությունները: Իսկ ավելի խոշոր հասարակական միավորումները՝ ցեղերը, կազմավորվում էին արդեն էթնիկական, լեզվական, տնտեսական, տերիտորիալ ու գաղափարական ընդհանրության հողի վրա: Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ տերիտորիան բաժանված էր նման տասնյակ և հարյուրավոր ցեղերի-«երկրներ» միջև, դրանց սահմաններն ու համայնատիրական իրավունքները որոշվում էին հաճախ սովորութեական օրենքների, երբեմն էլ զենքի ու բռնի ուժի հիման վրա: Ցեղային սահմանների մեջ ընկնող արոտավայրերն ու վարելահողերը, գետերն ու լճերը, այգիները, անտառներն ու հանքային հարստությունները կազմում էին նրանց հանրային սեփականությունը:

Յուրաքանչյուր ցեղ զբաղեցնում էր աշխարհագրական մի ամփոփ շրջան: Մերձսևանյան վելիքուխցինների ցեղը, օրինակ, գրավում էր Գավառագետի հովիտը, որը մեկուսացված էր հարևան շրջաններից Գեղամա լեռների պարփակ փեշերով, ուներ 22 կիկլոպյան ամրոց՝ իրենց ընդարձակ տոհմական բնակատեղիներով ու դամբարանադաշտերով⁴⁴: Մ. Թ. ա. VIII դարի վերջի ուրարտական արձանագրություններից մեկը հաղորդում է, որ Ռուսա Ա թագավորը մեկ արշավանքով հպատակեցրեց ու արտաքսեց «Վելիքուխի երկրի», թագավորին⁴⁵, զավթեց և ենթարկեց լճի շուրջը տեղադրված 23 երկիր իրենց թագավոր-

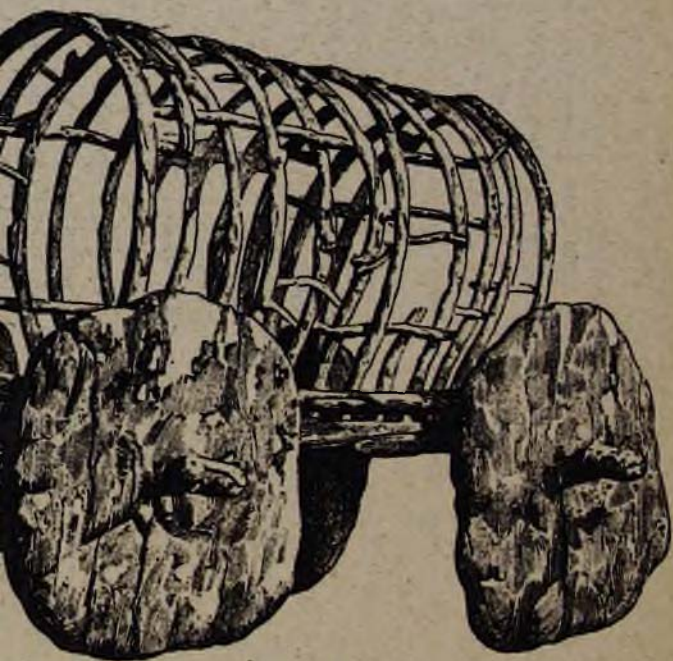
43 Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Археологическое изучение Древнего Закавказья, ВДИ, 1947, № 3, էջ 187:

44 Տե՛ս Ս. Գ. Բաբխուրյան, Վելիքուխի երկիրը, «Հայաստանի կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ», հատ. 1, Երևան, 1935, էջ 153—204:

45 Տե՛ս Մ. Կ. 265:

Մածկած սալլ. լնաշին

ներով⁴⁶։ Հասկանալի է, որ վերոհիշյալ «թագավորները» պարզապես ցեղային առաջնորդներ էին, նրանց «երկրները»՝ ցեղային տերիտորիաներ, իսկ «քաղաքները»՝ տոհմական համայնքների մեծ կամ փոքր բնակատեղիներ։

Սեանի արևմտյան ափը՝ հյուսիսից հարավ, Գավառագետի հովտի նման հինգ մեկուսացված շրջան ունի, նրանցից յուրաքանչյուրն ուրարտական արձանագրությունների մեջ «երկիր» է կոչված։ Այդ հինգ երկրներում բնակվում էին հինգ ցեղեր իրենց բազմաթիվ բնակատեղիներով։ Նրանցից մեկը զլագեցնում էր լճի հյուսիս-արևելյան անկյունը՝ Իշտիկունի կենտրոնով⁴⁷, որտեղ գտնվել է Հայաստանի լավագույն ամրոցներից մեկը իր ընդարձակ բնակատեղիով, ցեղային առաջնորդների ու նրանց յուրայինների զարմանալի հարուստ դամբարաններով։ Մերձսևանյան մի այլ ցեղի առաջնորդներից մեկի դամբարանը հայտնաբերվել էր մեր դարի սկզբին՝ լճի հարավային անկյունում՝ Ներ-կան լեռնաշխարհի աստիճաններում։ Ուրարտական արձանագրությունների տվյալները և հնագիտական հուշարձանների տեղաբաշխումը ցույց են տալիս, որ բրոնզեդարյան ցեղերի տեղագրությունը համապատասխանում էր Հայկական լեռնաշխարհի աստիճաններին։

Տեական կամ ժամանակավոր դաշինքի մեջ մտնող այս ցեղերը, արտաքին թշնամուց պաշտպանվելու համար հաճախ էին կազմում ցեղային միություններ։ Հայկական բարձրավանդակի տարրեր շրջաններում՝ Զավախքում ու Թոեղքում, Սեանի ափերին (Ուդուրի-էթիունի), Արարատյան դաշտում (Ազա), Տալքում (Դիաուեխի), Վանա լճի շրջանում (Ուրուատրի, Նաիրի), ուրարտական պետության ստեղծմանը նախորդող ժամանակաշրջանում (XIII—X դարեր մ. թ. ա.) կային այսպիսի ցեղային բազմաթիվ միություններ, որոնցից շատերը ռազմական մեծ ուժ էին ներկայացնում նույնիսկ Արևելքի հզոր պետությունների նկատմամբ։ Հատկանշական է, որ XIII դարի ասսորական Սալմանասար Ա թագավորի դեմ դուրս եկավ Վերին Զաբի շրջանում բնակվող ուրարտական ութ ցեղերից կազմված բանակը, իսկ նրա որդուն՝ Թուկուլթի-Նինուրթա Ա-ին համառորեն դիմադրում էին Նաիրյան դաշնադիր ցեղերի 23 առաջնորդներ⁴⁸։

Տոհմա-ցեղային ավագանի։ Զինական հաճախակի բախումները և երկրի քաղաքական անհանգիստ վիճակը բարձրացնում էր տոհմա-ցեղային ավագանու դերն ու հեղինակությունը, դարձնում նրա իշխանությունն ավելի հաստատուն ու տեական։ Ցեղային առաջնորդների տրամադրության տակ կային կայուն մարտական ջոկատներ՝ մարտականքերի, նիզակակիր, նետակիր, հեծյալ ու հետիոտն ռազմիկների, ինչպես նաև վահանակիր ծանր հետևակի խմբերով։ Հայկական լեռնաշխարհի դամբարանադաշտերում հաճախ են հանդիպում «զորականների» դամբարաններ (լենինական, Դիլիջան, Գոլովինո, Առաջածուր, Խոջալի և այլն), որոնք լի են սպառազինության առարկաներով և հնարավորություն են տալիս վերականգնելու բրոնզեդարյան ծանր հետևակազոր ռազմիկների արտաքին տեսքը։ Այսպիսի ռազմիկներից ոմանք «ուղեկցում» էին իրենց զինվորական առաջնորդներին անդրշիրիմյան աշխարհում։ Ղարաբաղի ցեղա-

46 Տե՛ս ՄԿԽ, 266.

47 Տե՛ս ՄԿԽ, 134.

48 Տե՛ս Ե. Ե. Пиотровский, Ванское царство, М., 1950, էջ 43—44.

պետներից մեկի դամբարանում բացի ցեղապետի պճնազարդ աճյունից, հայտնաբերվել են սաղավարտակիր երեք մարտիկների կմախքներ⁴⁹:

Լոռի բերդում հայտնաբերված բրոնզե դոտին լրիվ պատկերացում է տալիս բրոնզեդարյան շոկատների կազմի, զինավառության ու մարտական կարգի վերաբերյալ⁵⁰: Նրա վրա սխեմատիկ գծանկարներով ցուցադրված է վահանակիր ռազմիկների կարգը, նիղակակիր հեծյալներ և մարտականքեր՝ զորահրամանատարի առաջնորդությամբ, որի կերպարը ներկայացված է առաջին պլանի վրա, եռակի մասշտաբով, եգիպտական ու ասսուրական թագավորների քանդակների նման: Զինված շոկատները ամրապնդում էին ցեղային ավագանու դիրքերը հասարակության մեջ, որով փաստորեն ներկայանում էր պարզունակ պետական իշխանության սաղմը, դեռևս սոցիալական խոր անկում ապրող տոհմացեղային կարգերի ընդերքում:

Պատերազմական գերեվարությունն ու ավարառությունը եկամուտներ էին բերում առաջին հերթին ցեղային ավագանուն: Տասնամյակների, հարյուրամյակների ընթացքում նրանց ձեռքում էին կուտակվում անասունների հոտեր, ոսկու, արծաթի ու այլ թանկարժեք իրերի պաշարներ, որոնք ժառանգաբար անցնում էին սերունդներին և հիմք դնում մասնավոր սեփականությանը:

Գուլքային և սոցիալական շերտավորումը հասարակության մեջ գնալով խորանում է: Տոհմա-ցեղային ավագանու ներկայացուցիչներն այժմ սահմանազատվում էին ցեղակիցներից, բնակություն հաստատում կիկլոպյան ամրոցներում, որոնք ի տարբերություն հնում՝ ամբողջ բնակավայրի պարսպապատման համար կառուցած բերդերի, այժմ իրենց մեկուսացված հզոր միջնաբերդում պատսպարում են միայն ավագանու ներկայացուցիչներին⁵¹:

Տոհմա-ցեղային ավագանու ներկայացուցիչների դամբարաններն արդեն խստորեն տարբերվում էին նրանց շարքային ցեղակիցների աղքատիկ թաղումներից ոչ միայն իրենց հարստությամբ, այլև արտաքին ձևերով ու կառուցվածքային առանձնահատկություններով:

Չափազանց հետաքրքրական են այդ տեսակետից լճաշենի դամբարանադաշտի հարավային մասում գտնվող դամբարանաբլուրները, որոնք մեզ են հասցնում տեխնիկական նորություններով և խսկական արվեստի հուշարձաններով լի հույակապ հին մշակույթի ընդհանուր կերպարը:

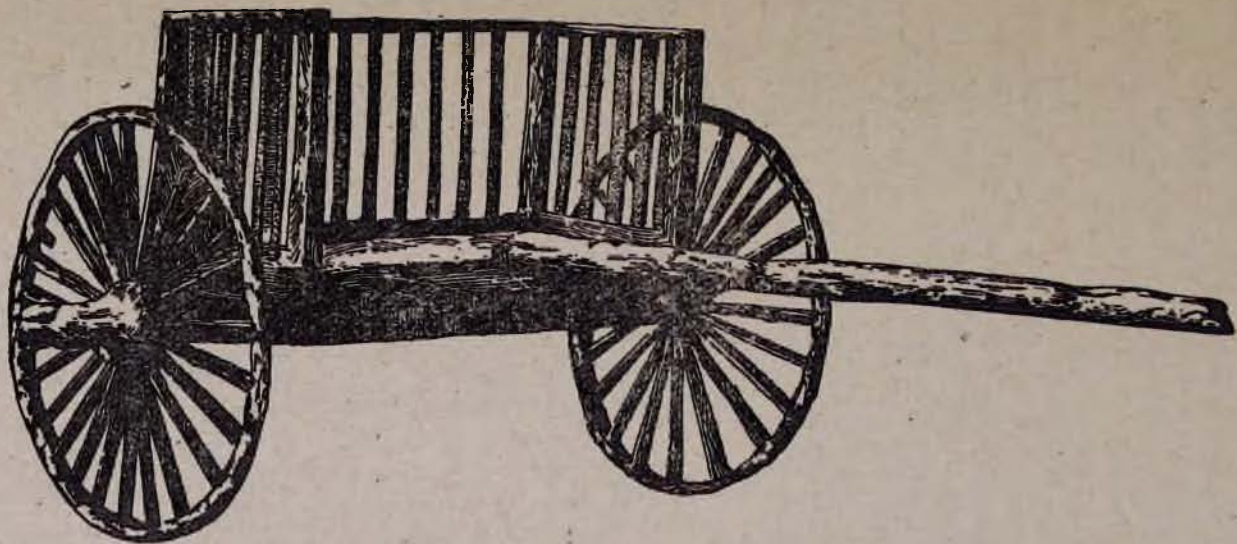
Այս դամբարանաբլուրների տրամագիծը հասնում է 18—20 մ, թաղման սրահները, որ երկարուկ քառանկյուն միջանցքների տպավորություն են թողնում, ունեն 5—8 մ երկարություն, 2,5—3,5 մ լայնություն, կառուցված են 3,5 տոննանոց ժայռաքեկորներից, ունեն կրկնակի գերանածածկ տանիք և հսկայական սալքարերից կառուցված կեղծ կամարակապ ծածկեր: Նրանց մի պատը շարվում էր հուղարկավորությունից հետո, երբ առաջնորդների աճյունները դամբարան էին իջեցնում ցեղական եզներով լծված շքեղ դիակառքերով, որոնց վրա և շուրջը տեղավորում էին ննջեցյալի արդ ու զարդը, հանդերձանքը, սպառազինությունը, ձիասարքը, առաջնության խորհրդանշանները: Գերեզմա-

49 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 87—88:

50 Տե՛ս Ա. Ա. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы..., էջ 160, նկ. 65:

51 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 57:

Եղեմիկի սալ. Լճաշեն

նախուցը պատահականապես չէին բեհեզյա գործվածքներով, ննջեցյալին ծածկում էին ոսկեզարդ սավանով, դամբարանի հատակի վրա շաղ տալիս «խընկարկման» պաշտամունքային կրակարանների մոխիրը, ննջեցյալների հագուստը ներկում էին կարմիր օխրայով: Երբեմն գերեզման էին իջեցնում նաև սպանված յուրայինների ու ստրուկների դիակները: Այս ամենը շատ նման է հայոց Արտաշես թագավորի⁵² և սկյութական առաջնորդների թաղման ծեսերին ու սովորույթներին⁵³:

Հնագիտական նյութերը ցույց են տալիս, որ տոհմացեղային ավագանին առանձնացել էր որպես հասարակական իշխող խավ, ստեղծել էր տնտեսական ու քաղաքական արտոնյալ վիճակ: Ավագանու խավին էին պատկանում ոչ միայն ռազմական ավագանու ներկայացուցիչները, այլև քոչվոր անասնապահների ու արհեստավորների նահապետական այն ընտանիքները, որոնք բարձր եկամուտներ էին ստանում մասնագիտացված արհեստագործության մթերքների փոխանակման ու առևտրի միջոցով: Հասարակության այս խավերը վաղուց արդեն հակադրվել էին իրենց տոհմացեղային համայնքների բազմահզար շարքային անդամներին, որոնց նյութական կյանքի մակարդակը հազիվ թե նախանձելի լիներ:

Հատկանշական է, որ Ակների (Ոռնակ) դամբարանադաշտում պեղված 40 դամբարանից միայն երկուսն էին աչքի ընկնում իրենց մետաղե իրերի բազմազանությամբ ու հարստությամբ: Մնացած 38-ը պարունակում էին միայն հասարակ կավե ամաններ: Նույն երևույթը դիտվում է Արթիկի դամբարանադաշտում, որտեղ հարյուրավոր դամբարանների մեջ կարելի է գտնել մեկերկու տասնյակ համեմատաբար հարուստ դամբարաններ:

Տոմսակաճ բնակատեղի և ընտանեկան համայնք: Անշուշտ, հասարակ ու անպաճույճ էին նաև Հայաստանի լեռներում ու հովիտներում կիկլոպյան ամրոցների շրջակայքում սփռված տոհմական բնակատեղիները: Նրանք բաղկացած էին ընտանեկան համայնքներին պատկանող իրար կից շինությունների առանձին «միակտուր» թաղերից, որոնք հազիվ էին իրարից բաժանվում ծուռ ու մուռ, նեղ փողոցներով: Բնակավայրի յուրաքանչյուր թաղ աճում ու ընդլայնվում էր յուրովի, իր ներքին օրենքներին համապատասխան, նահապետական ընտանեկան համայնքի տրոհմանը զուգահեռ: Այդ համայնքների տնտեսական ու կենցաղային պահանջներով էին պայմանավորված գոյություն ունեցող «տնաշինարարական» հաստատույն ու որոշակի կանոնները, որոնք ակնհայտորեն հանդես են գալիս, օրինակ, Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական շինությունների կոմպլեքսներում և իրենց ճարտարապետական ձևերով հիշեցնում են Արարատյան դաշտավայրի հնագույն բնակատեղիները, հատկապես Շենգավթի վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղին (III հազարամյակ մ. թ. ա.), ինչպես և Հին Արևելքի երկրագործական ցեղերի կացարանները⁵⁴ Հարավային և Հյուսիսային Միջագետքի (Թեփե-Գավրա, Թեղ-Արփաշիյա) մ. թ. ա. IV—III հազարամյակների բնակատեղիներում:

⁵² Խոռենացի, Բ. 4,

⁵³ Herod., IV, 71,

⁵⁴ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Город Тейшебани, Կ. 8—10. էջ 28—31, նույնի՝ Армения в эпоху бронзы..., էջ 160—190.

Ինչպես Արևելքի երկրագործական մարզերում, այնպես էլ Հայաստանի լեռնադաշտերում յուրաքանչյուր «համայնական տուն» բաղկացած էր կլոր ու քառանկյունի շինությունների միառիպ մեկուսացված խմբերից: Կլոր կացարանների շուրջը համախմբված քառանկյունի շինությունները, իրենց մեծ ու փոքր հորերով, ջրեմարաններով կամ պարզապես հարթ հատակներով հացահատիկի պահեստներ էին ու գոմեր՝ ընտանի կենդանիների համար: Իրենց միառիպ ներքին կառուցվածքով առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում կլոր կացարանները: Այստեղ որոշակի դասավորություն հանդես են գալիս կավակերտ երկարուկ նստարանները կամ մահճանները, հատակի մեջ թաղված կարասներն ու պատի որևէ անկյունում պատրաստված օջախը՝ մոխրի ու օձալած ամանների մնացորդներով: Օջախների մոտ հաճախ գտնվում են սանդեր, ծեծիչներ, աղորիքներ: Կացարանների կենտրոնական մասում փորված է հացահատիկի հորը, որի եզրին կանգնած է պողպատե լոթիան մարդակերպ կանացի քարե կուռքը:

Շինությունների մեկուսացված փոքրիկ այս խմբերը պատկանելիք են եղել փոքր ընտանիքներին, որոնք շարունակաբար տրոհվում էին ընտանեկան մեծ համայնքից, բայց մնում նրա կազմի մեջ որպես բաղկացուցիչ մաս՝ արտադրական ընդհանուր եկամտի մասնավոր յուրացման և առանձին բնակեցման պայմանով: Նահապետական ընտանեկան մեծ համայնքը շարունակում էր կատարել տոհմա-ցեղային կարգի հասարակական ու տնտեսական հիմնական բջջի դերը: Նրա ձեռքում էր գտնվում լծկան ու կթու անասունը, մասնագիտացված արհեստն ու փոխանակության իրավունքը, նրա ժամանակավոր օգտագործման էին հանձնվում վարելահողի համապատասխան բաժինները՝ առանց օտարացման իրավունքի: Նրանցից էին կազմվում տոհմա-ցեղային աշխարհազորի շոկատները և այլն: Կրկին դիմելով հորենացուն, տեղեկանում ենք, որ հայերի առասպելական նախնին՝ Հայկը, ընդհարվելով բռնակալ Բելի հետ «...չվեց, գնաց Արարատի երկիրը... իր որդիներով, դուստրերով, որդիների որդիներով, զորավոր մարդկանցով՝ թվով մոտ երեք հարյուր հոգի և ուրիշ ընդոժիններով, նրան հարած եկվորներով և բոլոր տուն ու տեղով»⁵⁵, հորենացու այս տեղեկությունները ներկայացնում են նահապետական ընտանեկան մեծ համայնքի պատկերը: Մ. թ. ա. XII—XI և VIII դարի ասսուրական սեպագիր արձանագրությունները հաստատում են, որ Ասորեստանի թագավորները հպատակ երկրներում գերեվաբերում էին ամբողջ ընտանիքներ՝ տղամարդկանցով, կանանցով, երեխաներով ու արենակից հարազատներով: Հյուսիսային Միջագետքում, Վանա⁵⁶ և Կապուտան⁵⁷ լճերի շրջակայքում բնակվող խուրի-ուրարտական ցեղային առաջնորդների և թագավորական տների» (ընտանիքների) անդամների թիվը հասնում էր 120—260-ի: Հասկանալի է, որ աղբյուրները ներկայացնում են մեզ նահապետական ընտանեկան մեծ համայնքի քանակական կազմը, որի մեջ մտնում էին մեկ հորից սերող մերձավոր բարեկամ-

⁵⁵ Խորենացի, Ա, Ժ, Ժա:

⁵⁶ Տե՛ս АВИИУ, № 46:

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, № 49:

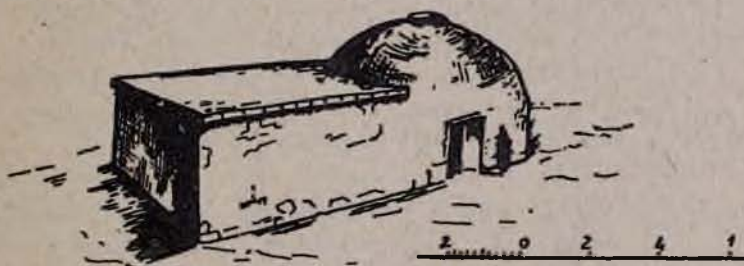
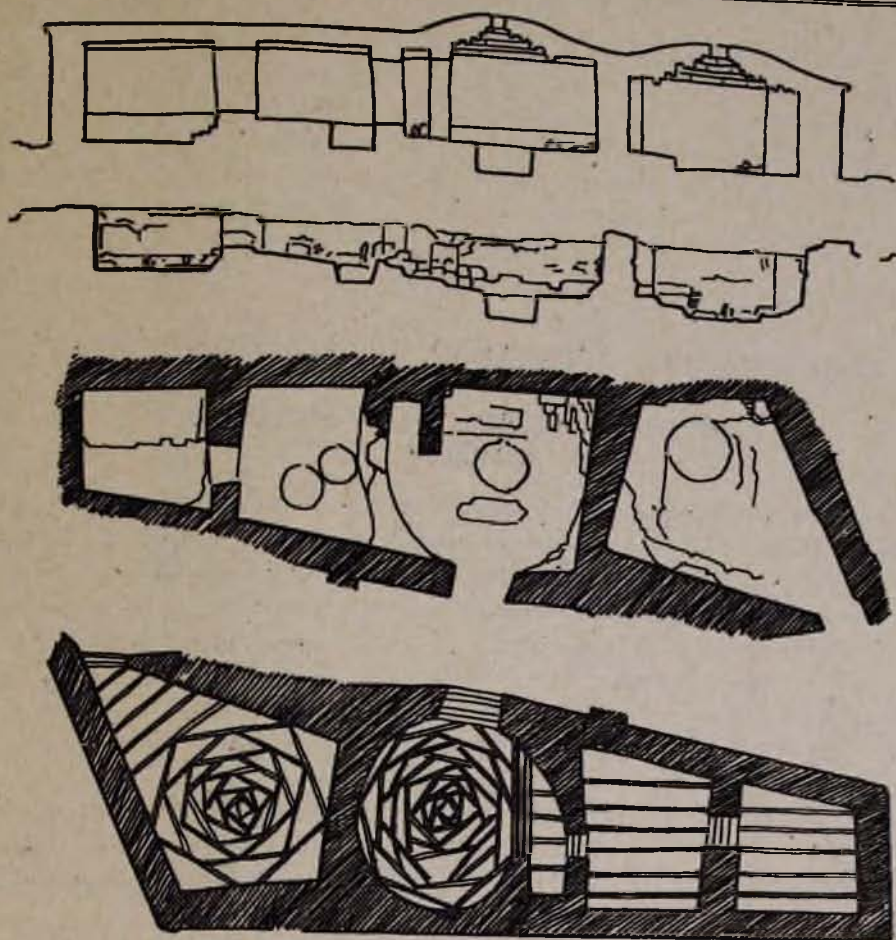
ների երեք-չորս սերունդ՝ իրենց կանանցով, երեխաներով, երբեմն նույնիսկ օտարամուտ մարդկանցով: Այս թիվը չի կարելի շփոթել թագավորական տան՝ այսինքն արքունիքի անձնակազմի հետ, որն առաջացել էր սոցիալական այլ հիմքի վրա, կազմված էր արենակցական կապ չունեցող, հասարակական սանդուխքի տարբեր աստիճանների վրա կանգնած հազարավոր մարդկանցից, որոնցով համալրված էին, ասենք, ուրարտական թագավորի արքունի գունդը, դիվանատունը, կանանոցը, տնտեսական կարգի հաստատությունները և այլն:

Ի մի բերելով բոլոր տեղեկություններն ու դիտողությունները ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանի տոհմա-ցեղային կազմակերպության սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի մասին, կարող ենք արձանագրել հետևյալը:

Ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանի Հայաստանում անասնապահության ու երկրագործության զարգացման, արհեստագործության հետագա մասնագիտացման հողի վրա, տեղի էր ունեցել արդեն աշխատանքի երկրորդ խոշոր բաժանումը երկրագործ, անասնապահ ու մետաղագործ ցեղերի միջև, ընդլայնվել ու աշխուժացել էր փոխանակությունն ու առևտուրը երկրի ներսում ու նրա սահմաններից դուրս: Այս հիմքերի վրա բարձր աստիճանի էր հասել գույքային ու սոցիալական անհավասարությունը, որը ցեղերի ներսում և նրանց միջև ստեղծել էր սոցիալ-տնտեսական խոր ներհակություններ. ընչազուրկ երկրագործ ու անասնապահ համայնքների ընդհանուր ֆոնի վրա գծագրվել էին ընտանեկան առանձին հարուստ համայնքներ, որոնց հսկայական կարողությունը՝ անասունների հոտերը, ստրուկները, ոսկին ու արծաթը, ժամանակավոր օգտագործման իրավունքով մշակվող եկամտաբեր հողամասերը, ժառանգական իրավունքի գործունեության պայմաններում դառնում էին մասնավոր սեփականության ինստիտուտի ամուր հիմք: Տոհմա-ցեղային ավագանին ավելի ու ավելի ամրապնդելով իր ժառանգական իրավունքն ու տնտեսական հզորությունը, բացեիքաց ձգտում էր նմանվել Արևելքի արքաներին ու արքայիկներին: Հաճախակի զինված բախումները երկրի քաղաքական բարդ իրադրության մեջ բարձրացրել էին տոհմա-ցեղային ավագանու քաղաքական հեղինակությունը, ցեղապետների կայուն ու մշտական զինված ջոկատները հետզհետե դառնում էին քաղաքական իշխանության օրգաններ: Պատերազմն ու առևտուրը դարձել էին ստրկության մշտական աղբյուրներ, կազմավորվել էր տնային ստրկության ինստիտուտը:

Արտաքին հարձակումներին դիմագրավելու նպատակով կամ տնտեսական համատեղ գործունեության կարիքներից ելնելով, կազմավորվել էին ցեղային հզոր միավորումներ երկրի կենտրոնական, արևմտյան, հյուսիսային ու հարավային մարզերում: Դրանք ժամանակավոր կամ տեական քաղաքական կազմակերպություններ էին, որոնց զարգացումն ընթանում էր պետական իշխանության ձևավորման ուղիով: Այդպիսի հզոր կազմակերպություններից էին նաիրյան ցեղային միավորումները, որոնք զգալի ուժ էին ներկայացնում խեթերի ու խուրինների պետությունների փլուզման, «ծովի ժողովուրդների» ներխուժման և Ասորեստանի ռազմա-քաղաքական պատմության ելեէջների խառը իրավիճակում:

Նախնադարյան համայնական հարաբերություններն ու տոհմացեղային կարգը Հայկական լեռնաշխարհում կանգնած էր քայքայման եզրին, ստեղծ-

Կարմիր քլուրի նախաուրարտական կացարաններ: Վերակառուցված

վել էին դասակարգային հասարակության սաղմերն ու տարրերը, հասարակությունը հասել էր պետական իշխանության ձևավորման անհրաժեշտությանը: Կազմավորվել էր հասարակական մի կարգ, որը, ըստ մարքսիզմի կլասիկների բնորոշման, կոչվում է «ուղմական դեմոկրատիա»: